

Jacek Puchalski

Katedra Książki i Historii Mediów

Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii

Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska

jacek.puchalski@interia.pl

ORCID 0000-0003-2023-6988

<http://doi.org/10.33077/zbkh.2018.12.puchalski>

„Książka nie jest rzeczą martwą, lecz kwestią życia” – kultura książki w ZSRR w latach 20-30. XX w. w świetle „Teorii psychosfery z jej metodą bibljologiczną” Antoniego Wincentego Kwiatkowskiego (1890-1970)

Abstract

“A book is not an inanimated object, but a question of life” – a book culture in the USSR in the 20-30s of the 20th century in the light of the “Theory of psychosphere and its bibliological method” by Antoni Wincenty Kwiatkowski (1890-1970)

The article presents fragments of the text by Antoni Wincenty Kwiatkowski (1890-1970) „Theory of psychosphere and its bibliological method” signed with his alias Antoni Starodworski, and being stored in the Hoover Institution Archives, Stanford University. This is a synthetic monography of a book culture in the USSR in the 20-30s of the 20th century. In the author’s interpretation, theory and practice of book studies agreed with marxist-leninism ideology was a system of social engineering serving communist indoctrination, upbringing “a Soviet man” (*homo sovieticus*), as well as development of the communist society and the USSR.

Key words: Antoni Wincenty Kwiatkowski – Antoni Starodworski – “Theory of psychosphere and its bibliological method” – Hoover Institution Archives, Stanford University – book studies – social engineering – communism – USSR.

Słowa kluczowe: Antoni Wincenty Kwiatkowski – Antoni Starodworski – „Teoria psychosfery z jej metodą bibljologiczną” – Archiwum Intytutu Hoovera przy Uniwersytecie Stanforda – bibliologia – inżynieria społeczna – komunizm – ZSRR.

Artykuł stanowi zmienioną i rozszerzoną wersję tekstu *Bibliologia w ZSRSS w okresie międzywojennym w interpretacji księdza Antoniego Wincentego Kwiatkowskiego (1890-1970)*¹, w którym przedstawiono postać A.W. Kwiatkowskiego² oraz jego poglądy na system książki w Związku Sowieckim w kontekście prac prowadzonych przez niego przed wojną, m.in. w Instytucie Naukowego Badania Komunizmu w latach 1930-1937³. Trafność wielu spostrzeżeń A.W. Kwiatkowskiego potwierdziła budowa systemu książki i prasy w PRL⁴. Po II wojnie światowej bowiem w Polsce i w innych krajach „bloku wschodniego” przyjęto w tym zakresie rozwiązania wypracowane w ZSRR. Autorzy zajmujący się książką i jej instytucjami w okresie PRL, zwłaszcza w początkach Polski Ludowej, zwykle tylko kwitują ten fakt pisząc o „wzorach radzieckich”, szerzej ich nie charakteryzując. Dlatego uważam, że warto przytoczyć *in extenso* wybrane fragmenty krótkiego (18 stron A5) tekstu „Teoria psychosfery z jej metodą biblijologiczną” A.W. Kwiatkowskiego, będącego częścią drugiego tomu maszynopisu „Struktura i tajemnice centralnej organizacji bolszewizmu markso-leninowskiego” sygnowanego pseudonimem Antoni Starodworski, przechowywanego w Archiwum Instytutu Hoovera przy Uniwersytecie Stanforda (Hoover Institution Archives, Stanford University)⁵. Tekst ów stanowi próbę syntetycznego opisu „papierowej rewolucji” jaka dokonała się w Rosji po rewolucji 1917 r. Wbrew uznanej zasadzie transkrypcji nowszych tekstów źródłowych, podaję tutaj wierne cytaty z oryginału „Teorii psychosfery...”, gdyż w mojej opinii sposób pisania charakteryzuje samego autora.

¹ W: *Szlachta polska i jej dziedzictwo. Księga na 65 lat prof. dr hab. Jana Dziegielewskiego*, [red. D. Kuźmina], Warszawa 2013, s. 259-273. Tam zawarta literatura przedmiotu. Nowsza publikacja na temat A.W. Kwiatkowskiego to: M. Marszał, *Komunizm w poglądach Antoniego Kwiatkowskiego (1920-1939)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2014, nr 2, s. 87-100.

² Autobiografia A.W. Kwiatkowskiego przechowywana jest od 1970 r. w Archiwum Hoovera przy Uniwersytecie Stanforda: Hoover Institution Archives, Stanford University, 94305-6010, California [dalej HIA], Collection number: 71013, Antoni Wincenty Kwiatkowski Papers [dalej AWKP], [Box no. 1], A.W. Kwiatkowski, Biografia nie podlegająca publikowaniu. Życiorys Księdza Antoniego Wincentego Kwiatkowskiego = Typewritten biography of A. Kwiatkowski [ukończony 1 maja 1955 r.]. W tym zespole znajduje się też autobiografia w języku angielskim pt. The Auto-Biography of Priest Antoni Vincenti Kwiatkowski – nieco odmienna od wersji polskiej.

³ J. Puchalski, *Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (1930-1939). Program, organizacja, zbiory prace księgoznawcze*, [w:] *Bibliologia polityczna. Praca zbiorowa*, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 214-243. Tam zawarta literatura przedmiotu. Nowsza publikacja na temat INBK to: K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Państwo-społeczeństwo-partie*, Olsztyn 2016, s. 28-41.

⁴ Zob. S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948-1955*, Warszawa 1999 i prace innych autorów na temat dziejów książki i jej instytucji w PRL, m.in. Dariusza Jarosza, Agnieszki Chamery-Nowak czy Agnieszki Łuszek, żeby wspomnieć tylko badaczy publikujących w ostatnich tomach „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”.

⁵ HIA, AWKP, [Box no. 6], Several typewritten manuscripts by A. Starodworski, with annotations by A. Kwiatkowski, A. Starodworski, *Struktura i tajemnice centralnej organizacji bolszewizmu markso-leninowskiego*, t. 2, k. 195-213.

Książd A. W. Kwiatkowski zajmował się sowietologią. W zakresie problematyki Rosji Sowieckiej i ruchu komunistycznego był współpracownikiem wywiadu i kontrwywiadu wojskowego (Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego; od 1928 r. Sztabu Głównego WP), Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Departamentu Politycznego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW), Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) oraz Inspektoratu Głównego Ochrony Skarbowej Ministerstwa Skarbu. Już przed wojną współpracował z założonym w 1933 r. Antykominternem (Ogólnoniemiecki Związek Stowarzyszeń Antykomunistycznych⁶) i z innymi zagranicznymi organizacjami i instytucjami antykomunistycznymi. Był również katolicko-konserwatywnym działaczem społeczno-politycznym oraz wydawcą i autorem książek, jak również wielu broszur i artykułów, publikowanych pod swoim nazwiskiem bądź pod pseudonimem A. Starodworski. Przed wojną zgromadził bogatą kolekcję głównie poświęconą ZSRR i ruchowi komunistycznemu, złożoną zarówno ze zbiorów specjalnych (m.in. archiwaliów, ikonografii oraz unikatowych wydawnictw, w tym dokumentów życia społecznego), jak i użytkowych. W 1927 r. założył prywatny Instytut Komunologiczny, który miał zajmować się wszechstronnym badaniem i zwalczaniem komunizmu⁷. Następnie (oficjalnie w 1930 r.) utworzył Instytut Naukowego Badania Komunizmu (INBK). Placówka ta funkcjonowała w praktyce do 1937 r. dzięki wsparciu MSW (Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Departamentu Politycznego – sprawował bezpośredni nadzór nad Instytutem), Ministerstwa Spraw Wojskowych (w praktyce Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, czyli wywiadu), MSZ i Ministerstwa Sprawiedliwości. Oficjalnie INBK powstał w celach: naukowego badania komunizmu, zaznajamiania społeczeństwa z jego ideologią i przeciwdziałania jego rozwojowi przez podanie krytycznej analizie. Miał też realizować zadania pozastatutowe na rzecz utrzymujących go resortów, zwłaszcza sporządzając materiały przydatne do operacyjnego rozpracowania m.in. sowieckich sił zbrojnych, Kominternu⁸ oraz Komunistycznej Partii Polski, a także legalnych partii i organizacji tzw. „kryptokomunistycznych” działających w Polsce. A. W. Kwiatkowski, jako rzeczywisty kierownik INBK, chciał też realizować własne ambicje naukowe. Od września 1939 przebywał krótko w Rumunii (był internowany), następnie

⁶ Anti-Komintern – Gesamtverband deutscher antikommunistischer Vereinigungen e.V.

⁷ AAN, zespół 102/I-III, Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (Księgozbiór A. Kwiatkowskiego). Opracowania referatowe, korespondencja, odezwy, [A. W. Kwiatkowski], Instytut Komunologiczny, k. 173-174. Zob. też: *Memorial* – ulotka na temat Instytutu Komunologicznego opublikowana przez Kwiatkowskiego w Warszawie prawdopodobnie w 1927 r. BN w Warszawie, sygn. III 2.014.605.

⁸ Międzynarodówka Komunistyczna (Коммунистический интернационал) założona w Moskwie w 1919 r.

od grudnia 1939 we Włoszech, a od 1943 r. w Niemczech, współpracując m.in. z komitetem „Pro Deo” należącym do Antykominternu. Po wyjeździe z Niemiec w 1945 współpracował z Oddziałem Informacyjnym II Korpusu Polskich Sił Zbrojnych gen. Władysława Andersa we Włoszech⁹. Zmarł na emigracji w Londynie w 1970 r.

Przedmiotem zainteresowania A.W. Kwiatkowskiego jako sowietologa były m.in. media w ZSRR. Przed wojną opublikował kilka artykułów poświęconych roli prasy sowieckiej w budowaniu komunizmu w Związku Sowieckim i na świecie. Do ważniejszych należał tekst *Psychosfera w Z.S.S.R.*, ogłoszony w 1931 r. pod pseudonimem A. Starodworski¹⁰. Rok później pod tym samym pseudonimem wydał opracowanie *Radio w Sowietach* (Warszawa 1932). Jednak, jak sam stwierdził w autobiografii, jednym z najważniejszych celów jego pracy badawczej była „rekonstrukcja” komunistycznego „systemu bibliograficznego”¹¹. Był bowiem przekonany, że wielojęzyczne sowieckie media drukowane nie służyły „wyłącznie potrzebom wewnętrznego życia państwowego” ZSRR, pomagając w przecięciu izolacji tego kraju

od reszty społeczeństw świata cywilizowanego, by tym sposobem wtargnąć do życia narodów obcych, zburzyć je a na ruinach rozpocząć budowanie ustroju komunistycznego [...]. Polska, lecz i cały świat cywilizowany [...] już się znalazł w sferze poważnego ataku bolszewickiego, prowadzonego przy pomocy książki, prasy¹².

Wybranych zagadnieniom księgoznawczym, szczególnie antykomunistycznej i komunistycznej produkcji wydawniczej, A.W. Kwiatkowski poświęcił dwie publikacje: broszurę *Na froncie intelektualnej ofensywy Bolszewizmu* (Warszawa 1932) i rozdział *Książkowo-prasowy front bolszewicki* w broszurze *Katolicyzm a komunizm* (A. Starodworski, Warszawa 1936)¹³. Natomiast w rękopisie pozostało główne opracowanie *Teoria i system psychosfery bolszewizmu*, ukończone w 1937 r.¹⁴ W swojej *Biografii* z 1955 r. wspominał:

W r. 1927 podczas studjowania literatury bolszewickiej poraż [sic!] pierwszy trafiłem na koncepcję teoretyczną bolszewików stworzenia t.zw. «psychosfery» jako jednego z najpełniejszych narzędzi dla opanowania ogólnoludzkiej psychiki [sic!] drogą wtłoczenia do umysłów ludzkich zasad doktryny marksizmu-leninizmu¹⁵.

⁹ W Ekspozyturze Informacyjnej „W” — Wschód.

¹⁰ „Nasza Przyszłość” 1931, t. 13, s. 95-128.

¹¹ A.V. Kwiatkowski, *The Auto-Biography...*, s. 12.

¹² Cyt. za A.W. Kwiatkowski, *Na froncie intelektualnej ofensywy Bolszewizmu*, Warszawa 1932, s. 2, 9-11; Zob. też A. Starodworski, *Katolicyzm a komunizm*, Warszawa 1936, s. 23-24.

¹³ A. Starodworski, *Katolicyzm...*, s. 17-30.

¹⁴ A.W. Kwiatkowski, *Biografia...*, s. 44.

¹⁵ Cyt. za tamże, dopisek na s. nlb.

Podstawowy środek komunistycznej indoktrynacji stanowiło „słowo drukowane”¹⁶.

Tej problematyce poświęcony jest właśnie tekst „Teoria psychosfery...”. Tak jak cały maszynopis „Struktury i tajemnice...” został sporządzony w Londynie na przełomie lat 40. i 50. XX w. – najpóźniejsza data jaka się w nim pojawia to 1952 r.¹⁷ Jednak można postawić hipotezę, że główny zrąb „Teorii...” został opracowany jeszcze przed wojną. Wskazuje na to fakt, iż większość publikacji cytowanych w przypisach przez A.W. Kwiatkowskiego została wydana przed 1935 r. Dobór źródeł przez autora mógł wynikać jeszcze z jednej, zasadniczej przesłanki – otóż, jak zwraca uwagę Krzysztof Migoń, od połowy lat 30. XX w. bibliologia (księgoznawstwo) została ostatecznie uznana w ZSRR za naukę burżuazyjną, znikając jako termin z sowieckiej literatury przedmiotu na kilkanaście lat¹⁸.

Autor w przypisach do analizowanego fragmentu cytuje zatem: akty prawne Rosji Sowieckiej i ZSRR; dokumenty, wydawnictwa Rosyjskiej Komunistycznej Partii bolszewików – RKP(b)¹⁹, Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii bolszewików – WKP(b)²⁰ i Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZS)²¹ oraz innych organizacji, urzędów, instytucji; publikacje bibliograficzne, np. „Knižnaja Letopis” („Книжная Летопись”²²) i „Žurnalnaja Letopis” („Летопись Журнальных Статей”²³) – zwraca uwagę, że autor nie powołuje się w swoim opracowaniu na „Летопись Газетных Статей”, ukazujący się od 1936 r.²⁴; piśmiennictwo dotyczące książki i bibliotek, m.in. wielokrotnie cytowany rocznik „Państwowej Centralnej Izby Książkowej RSFSR [właściwie RFSRR – Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika

¹⁶ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 195. Doceniał też znaczenie propagandy radiowej, filmowej, teatralnej, plastycznej i muzycznej, zob. A.W. Kwiatkowski, *Biografia...*, s. 7; A.V. Kwiatkowski, *The Auto-Biography...*, s. 10.

¹⁷ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 202.

¹⁸ K. Migoń, *Z problematyki teorii księgoznawstwa w ZSRR*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 72 „Bibliotekoznawstwo” 1968, t. 5, s. 7-8. W PRL istnienie bibliologii jako nauki zaniegował Władysław Bieńkowski, zob. tegoż *O pseudo-nauce bibliologii i o najpilniejszych zadaniach bibliografii*, Warszawa 1953.

¹⁹ Nazwa partii komunistycznej w latach 1918-1925.

²⁰ Nazwa partii w latach 1925-1952.

²¹ Nazwa partii po 1952 r.

²² Wydawana od 1906 w Piotrogradzie, od 1920 r. w Moskwie, zob. К.И. Шафрановский, *Работа Книжной палаты в Петрограде*, [online] <https://100bookchamber.blogspot.com/2016/11/K-I-Shafranovskij-Rabota-Knizhnoj-Palaty-v-Petrograde.html> [dostęp 15.08.2018].

²³ Ukazujący się od 1926 r., zob. П.А. Чуви́ков, «Летописи» Всесоюзной книжной палаты, органы государственной библиографии, периодические указатели, профилированные по видам изданий, выпускаемых в СССР, [online] <https://www.booksite.ru/full-text/1/001/008/069/941.htm> [dostęp 15.08.2018].

²⁴ Tamże.

Radziecka]”²⁵, głównie tomy z lat 1927-1928, „Krasnyj Bibliotekar” („Красный Библиотекарь”²⁶), „Knižnyj Front” („Книжный Фронт”²⁷), „Książka i Rewolucja Proletariacka” („Книга и Пролетарская Революция”²⁸).

Na końcu drugiego tomu „Struktury i tajemnice...” został natomiast zamieszczony zestaw literatury m.in. na temat: „psychosfery”²⁹ – siedem publikacji sowieckich z lat 1926-1935, w tym przepisy dotyczące drukarstwa³⁰ i prawa autorskiego³¹; „problemu książki” – osiem pozycji z lat 1928-1939³², m.in. encyklopedycznych³³, bibliograficznych (trzy tomy rzadkiej retrospektywnej bibliografii bibliologicznej i prasoznawczej Augusty Mézieres³⁴ zdobyte przez

²⁵ Założona w 1917, od 1920 funkcjonowała jako Rosyjska Centrala Książkowa Pałata w Moskwie (Российская центральная книжная палата), od 1936 r. pod nazwą Wszechzwiązkowej Izby Książki (Всесоюзная книжная палата). Zob. *Книговедение. Энциклопедический словарь*, гл. ред. Н.М. Сикорский, Москва 1981, s. 120.

²⁶ „Журнал Библиотечной Теории и Практики” – czasopismo publikowane w latach 1923-1941, zob. *Книговедение. Энциклопедический словарь...*, s. 66.

²⁷ „Ежемесячный Журнал Книготоргового Обединения Издательств” – czasopismo ukazujące się w latach 1932-1935, zob. О.В. Андреева, *История книжного дела в документальных источниках и материалах периодической печати*, [online] <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook984/01/part-003.htm> [dostęp 15.08.2018].

²⁸ Miesięcznik z lat 1932-1940 poświęcony marksistowsko-leninowskiej krytyce bibliografii, wcześniej (1929-1930) wydawany pod nazwą „Книга и Революция”, zob. «Книга и Пролетарская Революция», [online] https://literary-encyclopedia.academic.ru/6275/%C2%A%D0%9A%D0%9D%D0%98%D0%93%D0%90_%D0%98_%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%95%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%A1 [dostęp 16.08.2018].

²⁹ Na kartach nieliczbowanych.

³⁰ Np. „J. G. Foglewicz. Dyrektywy podstawowe i prawodawstwo dotyczące druku. OGIZ. Moskwa 1935”, cyt. za A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...* – chodzi o Л.Г. Фогелевич, *Основные директивы и законодательство о печати*, издание пятое, Москва: ОГИЗ, 1935.

³¹ Np. „S. Kuszkin. Prawo autorskie. Moskwa 1926”, cyt. za A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...* – rosyjskie źródła internetowe (bibliografie i katalogi) nie wykazują takiej pozycji. Być może A.W. Kwiatkowski pomylił się w cytowaniu i chodziło mu o inną pozycję, a mianowicie: Я.А. Канторович, *Авторское право*, Москва 1926.

³² A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 311-312.

³³ Cytował tomy z pierwszych wydań *Małej encyklopedii sowieckiej* (Малая советская энциклопедия), Moskwa 1928-1931 oraz *Wielkiej encyklopedii sowieckiej* (Большая советская энциклопедия), Moskwa 1926-1947.

³⁴ „A.W. Mezjer. Bibliologiczny wykaz słownikowy. Państwowe Wydawnictwo Socjalno-Ekonomiczne. Moskwa. 1934. ТТ. I-III”, cyt. za A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 312. Chodzi o A.B. Мезьер, *Словарный указатель по книговедению*. Т. 2-4, Москва-Ленинград 1931-1934. Trzy tomy tej publikacji (pierwszy w 1924) ukazały się, jak podkreśla K. Migoń, „w okresie ideologicznej ofensywy w naukach społecznych i narastającego terroru”. Marksistowskie krytycy pracy A. Mézieres, stwierdzili m.in., że ma ona „swoje korzenie w burżuazyjnej szkole księgoznawstwa”. W efekcie ostatni, czwarty tom dzieła (z 1934) został „zaaresztowany” w 1935 r. i na pewien czas wycofany z rozpowszechniania. Bibliografia stanowiła zatem rzadkość, nawet w ZSRR. Zob. K. Migoń, *Bibliografia pod presją ideologii. Augusta Mézieres i jej «Słownyzyj ukazatel po knigowiedieniju»*, [w:] *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Żmigrodzkiemu*, pod red. K. Heskiej-Kwaśniewicz, przy współpracy D. Pietruch-Reizes, Katowice 2004, s. 199-200, 202-203.

A.W Kwiatkowskiego w czasie pobytu w Niemczech w latach 1943-1945³⁵) i na temat cenzury w ZSRR³⁶; „problemu perjury”³⁷ – dziewięć wydawnictw z lat 1919-1934³⁸ i jedna z 1940 r.; „problemu bibliotecznego”³⁹ – dwie pozycje z lat 1934-1939 (spis bibliotek z 1934 i podręcznik techniki bibliotecznej w „masowych bibliotekach” z 1939 r.) oraz artykuł z „Propagandysty” („Пропандист”⁴⁰) z lutego 1946 r. o bibliotekach „gabinetów partyjnych”⁴¹; „problemu czytelnictwa”⁴² – dwie publikacje z lat 20. XX w. na temat badań czytelnictwa⁴³. Wśród źródeł cytowanych w przypisach i w zestawie literatury oprócz A. Mézieres brakuje opracowań znanych księgoznawców⁴⁴, ale jak podkreśla znawca problematyki K. Migoń na ten temat „wypowiadało się w ZSRR w latach dwudziestych i trzydziestych setki autorów”⁴⁵.

„Teoria psychosfery z jej metodą bibliologiczną”

Na wstępie swojego opracowania A.W. Kwiatkowski zwrócił uwagę na funkcjonalne podejście do książki w ZSRR⁴⁶. Powołując się na „Rocznik

³⁵ A.W. Kwiatkowski wspominał, że „w olbrzymich składach mieszczących tysiące skrzyń zwiezionej przez Niemców literatury bolszewickiej i wszelkich rzeczy archiwalnych” odkrył „przede wszystkim 3 tomy rzadkiej encyklopedii bolszewickiej bibliologii (wiedzy o książce)”, cyt. za: A.W. Kwiatkowski: *Biografia...*, s. 24; tenże: *The Auto-Biography...*, s. 33.

³⁶ Niezidentyfikowane „Tajne. Wskazówki dla cenzorów książek” z 1939 r., cyt. za A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 312.

³⁷ Tamże, k. 312-313.

³⁸ M.in. „B. Gal. Zadania prasy bolszewickiej. Moskwa 1934”, cyt. za tamże, k. 312. Chodzi prawdopodobnie o publikację: Б.М. Таль, *О задачах большевистской печати*, Москва 1936 – źródła internetowe nie wykazują wydania z 1934 r.

³⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 313.

⁴⁰ Moskiewskie czasopismo ukazujące się w latach 1926-1946, zob. *Пропандист*, [online] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/124334/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%> [dostęp 16.08.2018].

⁴¹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 313.

⁴² Tamże.

⁴³ „N. Fridjewa i D. Balika. Badanie czytelnika (doświadczenie metodyki). Moskwa 1927”, cyt. za tamże – chodzi o Н. Фридьева, Д. Балика, *Изучение читателя (опыт методики)*, под ред. М.А. Смушковой, Москва-Ленинград 1927; „I.I. Chlebniewicz. Badanie interesów czytelnika (Czytelnik masowy). Moskwa 1927”, cyt. za tamże – chodzi prawdopodobnie o Е.И. Хлебцевич, *Изучение читательских интересов широких масс (из опыта библиотечной работы в Красной Армии)*, Москва 1923 – wydanie z 1927 r. nie jest notowane w źródłach internetowych.

⁴⁴ Przegląd najważniejszych prac dali Stefan Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 95-124 i K. Migoń, *Z dziejów nauki o książce*, Wrocław 1979, s. 89-123; tenże, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984, s. 60-67.

⁴⁵ K. Migoń, *Z dziejów...*, s. 103.

⁴⁶ W Polsce koncepcję księgoznawstwa funkcjonalnego rozwinął w latach 70. XX w. Karol Głombiowski, zob. *O funkcjonalną koncepcję nauki o książce*, „Studia o Książce” 1970, t. 1, s. 5-24; tenże, *Książka w komunikacji społecznej*, Wrocław 1980.

Państwowej Centralnej Izby Książkowej RSFSR. Książka w r. 1926” („Книжная Летопись”) pisał bowiem, że:

Badając zagadnienie «słowa drukowanego» w postaci książki i periodyku albo gazety, bolszewicy za punkt wyjściowy obrali sobie teorie niemieckiego gazetologa Marcina Moora (1850) [47], który n[a] podstawie analizy pojęcia «gazety» przyszedł do wniosku że istnieje atmosfera psychiczna czyli «psychosfera» [...], która jest] współdziałaniem ludzi cywilizowanych w ogólnej akcji kulturalnej. W tej psychosferze [...] ludzie nawzajem przekazują objawy zainteresowań, wiedzy i poglądów. Elektronem psychosfery, według Moora, jest «słowo» pisane lub ustne, jako czynnik szerzenia nowin, jako podstawa i komentarz znaczenia nowiny, jej różnorodności i siły. W tym wypadku Moor stosuje aforyzm «Na początku było słowo». Podstawą gazety, według niego, służy «słowo». Markso-leniniści zgadzają się z Moorem, że g[a]zeta nie jest [zadrukowanym] arkuszem papieru, lecz jest organomechanizmem łączącym ludzi z sobą. Gazeta pełni funkcję socjalną, wskutek czego «elektronem» jest «słowo organizowane» albo «organizacja słów» i tem samym myśli lub idee z nimi związanych. W oparciu o teorie Moora bolszewicy wyprowadzają metodologiczną stronę poruszonego problemu, mianowicie, że gazeta ma być określana jako proces a nie jako rzecz, jako zjawisko w swej dynamice. Teoria Moora o gazecie dla markso-leninistów posiada analogiczne znaczenie i dla książki. W obu wypadkach oni widzą w tej teorii prawdziwe bibliopsychologiczne podejście do książki [48], wskutek czego te teorie wiążą z bibliologią czyli nauką o książce. Na podstawie takiego założenia markso-leniniści formułują tezę, że zadaniem bibliologii ma być określenie funkcjonalnej zależności różnych elementów procesu książkowego oraz dokładne rozgraniczenie sfery rozwoju każdej poszczególnej wiedzy o książce. Takie rozgraniczenie nie może oznaczać decentralizowania procesu książkowego, lecz odwrotnie, łączenie jego części do celu jednego i wspólnego, mianowicie, do silnego powiązania z sobą wszystkich nauk dotyczących książki jako ogniw jednego łańcucha⁴⁹.

Określone w ten sposób główne zadanie bibliologii w ZSRR miał realizować kolektyw ludzi książki, tak, aby urzeczywistnić hasło «książka nie jest rzeczą marstwą [sic!], lecz kwestią życia»⁵⁰. Autor postrzegał bibliologię sowiecką w dwóch ściśle ze sobą powiązanych sferach – teoretycznej i praktycznej, definiując ją następująco:

Bibliologia markso-leninowska jest nauką o słowie drukowanym w postaci książki i prasy, jednocześnie pełniąc rolę narzędzia dla wytwarzania psychosfery bolszewickiej. Podstawą dla jej rozwoju posłużyło upaństwowienie w ZSSR wszelkich środków wytwarzania

⁴⁷ Autor niezidentyfikowany.

⁴⁸ Przed wojną w ZSRR prace twórcy teorii bibliopsychologii Nikołaja Rubakina (Николай Александрович Рубакин) wydawano w latach 20. XX w.: *Что такое библиологическая психология?*, Ленинград 1924; *Психология читателя и книги. Краткое введение в библиологическую психологию*, Москва 1929.

⁴⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 195.

⁵⁰ Tamże.

słowa drukowanego, zostającego na usługach markso-leninowskiej ideologii, polityki, ekonomji i nauki [⁵¹]. Dlatego ta bibliologia w swej istocie została oparta na fundamencie dyalektycznego i historycznego materializmu, które jej nadały odrębny charakter i kierunek. Jako gałąź [sic!] wiedzy bibliologia posiada własną metodologię jest kultywowana przez Państwową Centralną Izbę Książkową [sic!]. Jako narzędzie psychosfery bolszewizmu, bibliologia podlega specjalnemu ustawodawstwu partyjnemu i administracyjnemu, uniemożliwiających jej zboczenie na tory błędne. Takie obwarowanie bibliologii wpływa z jej ścisłego związku z ruchem markso-leninowskiej polityki, ekonomiki i nauki, czyli związku ustalonego teoretycznie i praktycznie. W znaczeniu przedmiotowym bibliologia ma przed sobą skomplikowane zadania. Z jednej strony ma badać konkretną treść druków, a z drugiej – drogą krytycznego i praktycznego badania procesu książkowego, ma poszukiwać nowego materiału dla tworzenia teorii naukowej potrzebnej dla: badania ekonomiki i techniki wytwarzania książki, oświeclania problemu autorskiego, problemu czytelniczego, drukarskiego, wydawniczego, twórczości artystycznej w procesie powstawania książki oraz teorii i praktyki rozpowszechniania słowa drukowanego⁵².

Podkreślając znaczenie uchwał KPZS, gremiów partyjnych w republikach sowieckich i Kominternu oraz konstytucji i prawodawstwa ZSRR, A.W. Kwiatkowski zwracał uwagę, że

Bibliologia nie jest tylko nauką i teorią, lecz również i praktyką czyli akcją rozwijaną przez rozmaite instytucje partyjne, państwowe, zawodowe i inne, których zadaniem jest wcielanie zasad bibliologii w życie, zabezpieczanie jej rozwoju, i kontrolowanie akcji bibliologicznej⁵³.

Do „akcji bibliologicznej”, prowadzonej wedle „instrukcyj partyjnych”, owe instytucje były zobligowane włączyć członków partii, organizacji naukowych, twórczych, zawodowych, spółdzielczych itp. Do nich należały też zadania „pilnowania czystości «linii generalnej» w wydawnictwach przez wzmocnienie [...] «czujności bolszewickiej» nad bibliografią i krytyka jako jednych z podstawowych elementów bibliologii”. Równocześnie dbano o:

specjalne zabezpieczenia dla bibliologii drogą: tworzenia specjalnych organów dla zapewnienia czystości bibliologii w duchu markso-leninowskim; zwalczania biurokratyzmu w instytucjach bibliologicznych; rozwijania w prasie działu bibliologii partyjnej; czystki elementów szkodzących akcji bibliologicznej; wykorzystania prasy partyjnej skupiającej ruch masowy dla potrzeb bibliologii; regulowania sieci wydawniczej jako czynnika bibliologicznego; ustalania współpracy bibliologicznej między czynnikami partyjnymi i administracyjnymi; ustalania zadań bibliologii w dziedzinie obrony ZSSR⁵⁴.

Według A.W. Kwiatkowskiego na tak zdefiniowaną bibliologię składało się 17 „elementów”.

⁵¹ Tamże, k. 195-196.

⁵² A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 196.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże.

1. „Sprawa autorska-literacka” – zespół zagadnień związanych z twórcą dzieła piśmienniczego, jego obowiązkami, prawami i przywilejami, konkretyzacją wydawniczą jego utworów, stosunkami między nim a partią, organizacją literatów, wydawcą i drukarnią, wreszcie z recepcją jego dzieł. Kwiatkowski zauważył, że w ZSRR od 1928 r.⁵⁵:

autor indywidualny całkowicie znikł [...] gdyż został wtłoczony w ramy organizacji masowej literatów, przekształcającej go na typowego rzemieślnika kolektywnego, którego działalność została obwarowana specjalnymi regulaminami. Organizacja literatów [⁵⁶] jest całkowicie zależna od partii i w swych szeregach nie toleruje elementów niepożądanych a osobiście politycznie szkodliwych⁵⁷.

Związki twórcze pośredniczyły między władzą a środowiskiem literackim, przekazując jej decyzje i oczekiwania. Pełniły równocześnie funkcje kontrolne i tzw. krytyki kolektywnej. W zamian ich członkowie mogli liczyć na różnego rodzaju przywileje.

Działalność literacką w latach 20-30. XX w. normował „Kodeks Prawa Autorskiego”, który nie przyznając „wieczystych praw autorom”: „reguluje wszelkie sprawy związane z autorstwem do normy honorarium wyłącznie. Z pod ogólnych norm tego prawa są wyjęci jedynie asy piśmiennictwa bolszewickiego, lecz forma ich przywilejów stanowi tajemnicę”⁵⁸.

Kodeks karny oraz postanowienia Sądu Najwyższego RFSRR z 1931 r. definiowały natomiast „przestępstwa literackie”, które:

są kwalifikowane do rzędu szpiegostwa wojennego, politycznego i gospodarczego na rzecz państw obcych, organizacji kontrrewolucyjnych lub osób prywatnych i dlatego są karane największymi karami. Do karalnych przestępstw literackich należą wystąpienia kontrrewolucyjne, antisowieckie, antikomunistyczne, dekonspirujące tajemnice dochodzeń administracyjnych i sądowych, gwałcenie reguł wytwórczości prasowej, cenzury, wykorzystywanie bezprawne zakładów poligraficznych i szerzenie wydawnictw pornograficznych⁵⁹.

Literatura i publicystyka, jako narzędzia walki klasowej i kulturalnej, upowszechniane m.in. przez „kółka literackie” masowo zakładane przy organizacjach partyjnych i społecznych, miały służyć aktualnej polityce partii

⁵⁵ Data powołania Wszechzwiązkowego Stowarzyszenia Pisarzy Proletariackich (WSPP – Всесоюзное объединение Ассоциаций пролетарских писателей).

⁵⁶ W działalności WSPP naczelną rolę odgrywało Rosyjskie Stowarzyszenie Pisarzy Proletariackich (Российская ассоциация пролетарских писателей) – organizacja masowa, która zgodnie z polityką partii zmierzała do unifikacji literatury sowieckiej. Obie organizacje działały do 1932 r. Dwa lata później powołano Związek Pisarzy ZSRR (Союз писателей СССР). Zob. m.in. *Российская Ассоциация Пролетарских Писателей*, [online] <https://bigenc.ru/literature/text/3515393> [dostęp 11.03.2018].

⁵⁷ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 197.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, k. 198.

i „światowej rewolucji bolszewickiej”. W praktyce partia stawała się współautorem każdego tekstu opublikowanego w ZSRR.

Partia czuwała też nad właściwym doborem, kształceniem i rozwojem twórczości nowych „kadr literackich” w takich placówkach jak założony w 1933 r. Instytut Literacki im. Gorkiego (Литературный институт имени А.М. Горького) i „Wszechzwiązkowy Komunistyczny Instytut Publicystyki” powołany według A.W. Kwiatkowskiego w 1934 r. – być może chodzi tutaj o działający w latach 1931-1938: Всесоюзный Коммунистический институт журналистики имени „Правды” при Центральном Исполнительном Комитете СССР⁶⁰.

2. „Sprawa wydawnicza” – obejmowała według A.W. Kwiatkowskiego całokształt problematyki konkretyzacji wydawniczej tekstów, czyli

procesu ideologicznego i gospodarczego przekształcenia rękopisu w książkę łącznie z kwestiami technicznego jej wykończenia i przybliżenia do czytelnika jako konsumenta towaru. Głównymi podstawami tego procesu są zagadnienia godzenia wydawniczej ekonomiki, polityki, organizacji i techniki – spotykających się z drukarstwem, księgarstwem, papiernictwem, autorstwem, czytelnictwem oraz z dziedzinami badającymi zjawiska życia kulturalnego, przemysłowego i handlowego. Ustalenie wytycznych w procesie wydawniczym pozwala bibliologii przejść do kwestyj praktycznych drogą rozwiązywania poszczególnych zagadnień, mianowicie: umiejętności kalkulowania, taniości wydawnictw, tworzenia ogólnego planu redakcyjno-finansowego. W metodyce planu wydawniczego bibliologia wysuwa kwestje: polityki cen, polityki wydawniczej, metody opracowania planu łącznie z harmonizacją poszczególnych elementów [sic!]. Końcowymi problemami sprawy wydawniczej są kwestje typizacji wydawnictw [...], katalogów, informatorów oraz jednolitej terminologii wydawniczej⁶¹.

Ponadto do zadań bibliologii należało m.in. „regulowanie [...] zewnętrznego wyglądu prasy, sposobu wykonywania druku”⁶².

Kontrolę nad działalnością wydawniczą sprawowała cenzura, to jest utworzony w czerwcu 1922 r. Główny Urząd do Spraw Literatury i Wydawnictw (ГЛАВЛИТ – Главное управление по делам литературы и издательств⁶³). Według A.W. Kwiatkowskiego każde wydawnictwo musiało być opatrzone „wizą” Urzędu, zawierającą szczegółowe informacje m.in. na temat: autora, wydawcy, redaktorów, korektorów, czasu oddania tekstu do składu i druku,

⁶⁰ Zob. *Путеводители по Архивам России. Фонды центральных органов государственного управления СССР и подведомственных им учреждений. Учебные заведения*, [online] <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=203&sid=1152247> [dostęp 12.03.2018].

⁶¹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 198.

⁶² Tamże, k. 200-201.

⁶³ Zob. m.in. T. Goban-Klas, *Literacki Gulag. Gławlit, czyli najwyższe stadium cenzury*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. T. 1, pod red. J. Kosteckiego, A. Brodzkiej, Warszawa 1992, s. 46-59.

formatu papieru, producenta („fabryki”) papieru, ilości arkuszy, wysokości nakładu, serii i jej numeru, ceny oprawy i drukarni. GŁAWLIT zapewniał ochronę „tajemnic partyjnych i państwowych” – wojskowych, ekonomicznych i politycznych – przed ich „zdradą w druku”. Analogiczne zadania spełniał „Główny Urząd do kontroli widowisk i repertuarów”⁶⁴ – Главное управление по контролю за зрелищами и репертуаром, w latach 1923-1934 Комитет по контролю за репертуаром при Главном управлении по делам литературы и издательств⁶⁵. W ten sposób ideologiczno-polityczną kontrolą objęto wszelkie publikacje⁶⁶, łącznie z literaturą dziecięcą, płytami gramofonowymi i podobiznami Włodzimierza Lenina⁶⁷.

Dopuszczone do rozpowszechniania dzieła powinny trafić do czytelnika, dlatego podstawowym zadaniem podmiotów uczestniczących w ich publikacji i obiegu było:

zapewnienie aktywności i skuteczności każdej t.zw. «jednostki bibliograficznej» w postaci książki lub periodyku. W tej kwestii ustawodawstwo bibliologiczne zapewnia możliwość realizowania powziętych planów w dziedzinach nast.: organizacji i działalności [sic!] instytucji wydawniczych, książki masowej, propagandy, literatury dla młodzieży, literatury narodowościowej [68], dzieł specjalnych, podręczników, publikowania materiałów oficjalnych, gospodarczej działalności instytucji wydawniczych, importu i eksportu wydawnictw, transportu wydawnictw⁶⁹.

Najważniejsze instytucje książki w tym systemie to monopole założone w 1930 r.: „Zjednoczenie państwowych instytucji wydawniczych – OGIZ”⁷⁰ (Объединение государственных книжно-журнальных издательств – ОГИЗ⁷¹) oraz „Knigocentr” (Книгоцентр – Центр книгожурнального

⁶⁴ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 199.

⁶⁵ *Постановление СНК РСФСР об утверждении положения о Главном управлении по контролю за зрелищами и репертуаром при Наркомпросе РСФСР*, 26 февраля 1934, [online] <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/law/snk/1931/?id=1216> [dostęp 23.07.2018].

⁶⁶ Według Michała Hellera „od powieści do nalepek na pudełkach zapalek”, cyt. za *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989, s. 211.

⁶⁷ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 199.

⁶⁸ „Wydawnictwa narodowościowe”, czyli publikacje w językach etnicznych przeznaczone dla nierosyjskiej ludności Związku Sowieckiego były przedmiotem szczególnego zainteresowania A.W. Kwiatkowskiego, zob. tamże, k. 200, zob. też A. Starodworski: *Katolicyzm...*, s. 12.

⁶⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 199.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ OGIZ skupiał m.in. wydawnictwa edukacyjno-pedagogiczne, społeczno-gospodarcze, rolnicze, prawnicze, medyczne, literackie, dziecięce i młodzieżowe, wojskowe, muzyczne, słownikowe i encyklopedyczne, sztuk pięknych, sportowe oraz do 1931 r. polityczne (masowe) i naukowo-techniczne, zob. *Книга в СССР в 1930-е годы и в период великой отечественной войны*, [in] *История книги. Учебник для вузов*, pod red. А.А. Говорова, Т.Г. Куприяновой, Москва 1998, [online] <http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/21-1.htm> [dostęp 12.03.2018].

распространения⁷²) posiadający „monopol na sprzedaż wszystkich wydawnictw”⁷³.

3. „Papiernictwo” – stanowiło jeden z zasadniczych elementów systemu książki w ZSRR ponieważ było:

związane z procesem wydawniczym, drukarskim, księgarskim [sic!] i czytelnictwem. W tej kwestii bibliologia stawia sobie zadanie zgłębiania problemu przemysłu papierniczego jako wyrazu kultury papierniczej. Papiernictwo stanowi samodzielną gałąź [sic!] wiedzy, opartą na własnej metodzie [...]. Analiza problemu papierniczego pod względem organizacyjnym i teoretycznym należy do centralnych zagadnień bibliologii [...]. Rozwiązanie problemu papiernictwa bibliologia wiąże z kwestią dynamiki frontu kulturalnego i jego wzmocnienia⁷⁴.

Tematyce produkcji papieru (historii i współczesności) i jego „użycia” poświęcano wiele publikacji, w tym oczywiście na łamach „Przemysłu Papierniczego” („Бумажная Промышленность”, periodyk ukazywał się od 1922 r.⁷⁵). Według A.W. Kwiatkowskiego studia teoretyczne w tej dziedzinie i wynikające z nich rozwiązania praktyczne miały zapewnić właściwe oddziaływanie słowa drukowanego na „świadomość indywidualną i zbiorową” w celu „jej zdobycia” dla komunizmu⁷⁶.

4. „Poligrafia” – obejmująca zagadnienia drukarstwa i przemysłu poligraficznego, a zadaniem bibliologii w tym obszarze miało być wedle A.W. Kwiatkowskiego oświecenie „różnych kwestyj technicznego wytwarzania książki i jej sztuki oraz traktowania tego problemu na płaszczyźnie naukowo-badawczej”. Dalej autor stwierdził, że: „Dziedzina poligraficzna posiada własną metodykę. Składa się ona z szeregu kwestyj, jak: laboratoryjnych badań w przemyśle poligraficznym, techniki drukarstwa [...] nie tylko w ZSSR ale i zagranicą⁷⁷. Publikacjom na ten temat na łamach „Wytwórczości Poligraficznej” („Полиграфическое Производство”, czasopismo wydawane od 1925 r.⁷⁸) towarzyszyła „pokaźna literatura” dotycząca m.in. rozwiązywania problemów pojawiających się w produkcji książki⁷⁹.

⁷² Об утверждении устава Государственного объединения книжно-журнальных издательств РСФСР (ОГИЗ), Положения о Центре книго-журнального распространения (Книгоцентр) и типового положения о государственном издательстве, входящем в Объединение „ОГИЗ”. Постановление СНК РСФСР от 08.10.1930, [online] <http://7law.info/ussr/act8u/r988.htm> [dostęp 12.03.2018]. Więcej na ten temat zob. m.in. Книга в СССР в 1930-е годы...

⁷³ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 199.

⁷⁴ Tamże, k. 201.

⁷⁵ Бумажная промышленность, [online] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/71691/%D0%91%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%8F> [dostęp 12.03.2018].

⁷⁶ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 201.

⁷⁷ Tamże, k. 201-202.

⁷⁸ „Полиграфия”, [online] <http://redkayakniga.ru/knigovedenie/item/f00/s01/e0001592/index.shtml> [dostęp 12.03.2018].

⁷⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 202.

5. „Rejestracja i statystyka druków” – szacując produkcję wydawniczą z lat 1918-1952 (w granicach ZSRR z 1939 r.) na ponad 1,2 mln „jednostek biblijograficznych” wydanych w ponad 14 mln egzemplarzy A.W. Kwiatkowski stwierdził, że:

Olbrzymia wytwórczość biblijologicznych instytucji wydawniczych na terenie ZSRR, niezależnie od kontroli ideologiczno-politycznej jest ściśle rejestrowana przez Państwową Centralną Izbę Książkową w jej specjalnych urzędowych tygodniowych organach biblijograficznych pod nazwą: «Kronika Książki» («КНИЖНАЯ ЛЕТОПИСЬ») i «Kronika czasopisma» («ЖУРНАЛНАЯ ЛЕТОПИСЬ»)⁸⁰.

Powołując się na sowieckie akty prawne z lat 20-30. XX w. autor zauważył, że rejestracja publikacji stanowiła kolejny etap ich kontroli:

Żadna instytucja poligraficzna nie może wydać nakładu dla wydawcy, zanim nie wyszle [sic!] za pokwitowaniem prawem ustalonej liczby «egzemplarzy obowiązkowych» do odpowiednich instytucji, które dane wydawnictwo jeszcze raz kontrolują każde pod kątem swych przepisów. Gdy urząd rejestracyjny stwierdzi że wszystko jest w porządku, wówczas rejestruje wydawnictwo, w razie przeciwnym skierowuje sprawę do prokuratury⁸¹.

6. „Biblijografia” – na wstępie tej części „Teorii psychosfery...” A.W. Kwiatkowski skonstatował, iż:

Biblijologia markso-leninowska utrzymuje zasadę, że bez biblijografii nie może się obejść nauka, państwo i masa, ponieważ ona należy do koniecznych zjawisk bytowych jako wyraz ruchu społecznego odzwierciedlonego [sic!] w książce. Wsktek [sic!] tego biblijografia musi stanowić podstawę egzystencji książki lub druku. Wychodząc z zego [sic!] założenia biblijologia zaleca uprawianie biblijografii nie tylko w wydawnictwach książkowych lecz i w prasie, by tym sposobem wyjaśnić cele i zadania biblijografii [⁸²]. Do podstawowych zadań biblijografii jako nauki, biblijologia zalicza prawidłowe obliczenie wytwórczości danej epoki, jej opisanie, ułatwienie badaczowi w odszukiwaniu potrzebnych materiałów oraz niesienie wiedzy o książce do szerokich mas czytelniczych. Biblijografia jakkolwiek należy do składowych części biblijologii, jednak sama w sobie stanowi samodzielną dziedzinę wiedzy. Jej zadaniem jest wszechstronne i dokładne opisywanie wszystkich istotnych części składowych książki, stwierdzanie ogólnych i poszczególnych danych książki pod względem wewnętrznym i zewnętrznym, jakościowym i ilościowym⁸³.

Głównym celem był rozwój sowieckiej bibliografii dziedzinowej, nazywanej przez autora „specjalną”, co wymagało:

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże, k. 204.

⁸² Przy czym już w 1924 r. XIII zjazd RKP(b) postanowił m.in.: „wzmocnić kierownictwo partyjne nad pracą krytyczno-bibliograficzną instytucji wydawniczych, czasopism i gazet”, cyt. za A. Bocheński, *Slużba bibliograficzna w ZSRR*, „Przegląd Biblioteczny” 1953, z. 1, s. 31.

⁸³ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 204.

opracowywania licznych wykazów, katalogów oraz informatorów sporządzanych według odpowiednich zasad i reguł. Tem się tłumaczy istnienie olbrzymiej ilości wydawnictw bibliograficznych w ZSSR, dotyczących nawet wyjątkowo specjalnych problemów. Tak olbrzymie materiały bibliograficzne zmuszają bibliografię do tworzenia własnej metody, wykazującej tendencje w kierunku nie tylko ustalania zasad i reguł, lecz możliwie największej popularyzacji wiedzy bibliograficznej w postaci różnych podręczników oświeclających teorię i technikę bibliografii⁸⁴.

Jak dalej pisze A.W. Kwiatkowski „zasadniczym regulatorem” działalności bibliograficznej była Państwowa Centralna Izba Książkowa z jej wydawnictwami rejestrującymi produkcję wydawniczą – od 1926 w 29, od 1931 w 27, a od 1933 r. w 18 działach głównych „zbliżonych do projektowanej markso-leninowskiej klasyfikacji wiedzy”⁸⁵.

Zbudowany w tej formie schemat bibliografii stanowi przejrzystą całość układu życia, stosunków i rzeczywistości panującej w ZSSR. Podając olbrzymie wykazy wydawnictw namacalnie wskazuje na istnienie potężnego frontu bibliograficzno-jednostkowego, stanowiącego podwaliny i siłę markso-leninowskiego systemu psychosferycznego [...]. Bez znajomości bibliografii markso-leninowskiej w całości, nie jest możliwym poznanie istoty i charakteru oblicza duchowego bolszewizmu⁸⁶.

7. „Księgarstwo” – w systemie sowieckiej książki każde wydawnictwo powinno dotrzeć „do rąk czytelnika”. Z tego względu:

bibliologia ustala szereg zarządzeń gwarantujących prawidłowe funkcjonowanie aparatu księgarskiego. Ma on się składać z odpowiedniej sieci składnic wydawnictw oraz ma stosować odpowiednie metody propagowania i podziału wydawnictw.

Praktyczną realizację tych zarządzeń miał zapewnić wspomniany wyżej „Knigocentr”, instytucja:

całkowicie [...] uzależniona od WKP(b), wysuwającą postulat realizowania przez organy księgarskie żywego związku z podstawowymi grupami konsumentów książki na podstawie

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Zmiany wynikały z krytyki działalności bibliograficznej na początku lat 30. XX w., w opinii partii nie dość dobrze spełniającej podstawowe założenie, że „wszelka bibliografia, powinna mieć za zadanie bezpośrednie wsparcie budowy socjalizmu, i temu zadaniu podporządkować zarówno dobór, jak i układ materiału”, cyt. za K. Migoń, *Bibliografia pod presją ideologii...*, s. 199. Wyrazem tego niezadowolenia była uchwała *O pracy wydawniczej* z 15 VIII 1931 r. KC WKP(b) głosząca, że: «walka o ideologiczną jakość produkcji, o jej zgodność z wymaganiami rozwiniętej ofensywy socjalistycznej i ze współczesnym poziomem myśli naukowej powinna się stać ośrodkiem uwagi akcji wydawniczej. [...] Pod tym względem na równi ze ścisłym doбором kadr redakcyjnych i autorskich ogromnego znaczenia nabiera recenzowanie i bibliografowanie produkcji wydawniczej. Prasa centralna dotąd jeszcze nie postawiła należycie tego najważniejszego zadania, nie wypracowała takiego systemu bibliografowania, który by zabezpieczył autorytatywne i terminowe zaznajamianie szerokich kręgów czytelniczych z piśmiennictwem zarówno społeczno-ekonomicznym i artystycznym, jak zwłaszcza technicznym, co praktycznie dopomogłoby instytucjom wydawniczym w zakresie ulepszenia produkcji», cyt. za A. Bocheński, *Służba bibliograficzna...*, s. 31-32.

⁸⁶ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 205.

studjowania kulturowego i gospodarczego oblicza obsługiwanych rejonów i dzielnic, jak też wymagań czytelników⁸⁷.

Jednak w realiach systemu nakazowo-rozdzielczego w Związku Sowieckim zmagano się ustawicznie z problemem „zakorkowania książki”. Według A.W. Kwiatkowskiego:

Dla usuwania tego objawu bibliologia mobilizuje wszystkie czynniki księgarskie, bibliotekarskie, kulturalne, społeczne, i gospodarcze istniejące nawet w najdalszych zakątkach kraju. Tak samo w tym celu bibliologia stwarza specjalne wydawnictwa bibliologiczne w postaci trzydniowych i pięciodniowych periodyków bibliograficznych [⁸⁸] posiadających dwa działy. W pierwszym dziale są zamieszczane artykuły poświęcone polityce szerzenia książki, plany działania i piętnowanie instytucji lub osób «korkującej książki». W drugiej części są podawane wykazy bibliograficzne literatury⁸⁹.

8. „Bibliotekarstwo” – rozumiane jako sieć biblioteczna, obejmująca placówki różnego typu⁹⁰, miało przede wszystkim upowszechniać marksizm-leninizm i wychowywać wiernych, zaangażowanych wyznawców komunizmu⁹¹ poprzez udostępnianie właściwych wydawnictw:

Bibliologia głosi, że biblioteka i czytelnik stanowią synonim wyrazów «książka i czytelnik» [⁹²]. W oparciu [sic!] o takie założenie bibliologia wysuwa zasadę wszechstronnego poznania problemu propagandy i badania książki bibliotecznej ze względu na wymagania rewolucji markso-leninowskiej, pedagogiki rewolucyjnej nauki i wszelkich specjalności. Celem sprostania takim zadaniom bibliologia utrzymuje zasadę stałego rewidowania stanu bibliotek, by ich całość utrzymać na poziomie aktualności⁹³.

W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierały kompetencje bibliotekarzy, przeszkolonych ideologicznie i fachowo nie tylko w metodzie pracy i techniki bibliotekarskiej, ale i m.in. w rozwijaniu „systemu anotacyjnego dla

⁸⁷ Tamże, k. 212.

⁸⁸ „Пятидневка Книгоцентра”, od 1932 r. „Советская Книготорговля”, zob. *Книга в СССР в 1930-е годы...*

⁸⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 205.

⁹⁰ Autor nie scharakteryzował poszczególnych typów bibliotek. Jest to zrozumiałe w świetle obserwacji Ireny Berezowskiej-Morsztynkiewiczowej: „w życiu sowieckim, rozróżnienie pomiędzy biblioteką naukową a biblioteką oświatową przestaje być istotne, gdyż zarówno tu jak i tam, chodzi o jak największy obrót książki, zwiększenie liczby czytelników, udostępnienie każdemu czytelnikowi, każdej książki itd.”, cyt. za Z.S.R.R. *Krasnyj bibliotekar*, „Bibliotekarz” 1937-1938, nr 2, s. 40.

⁹¹ Na ten temat szerzej W. Dobrowolska, *Ideologia bibliotekarstwa w Rosji Sowieckiej*, Kraków 1934 (odbitka z „Przeglądu Współczesnego” wrzesień 1934 nr 149).

⁹² Zgodnie z poglądem Lenina, że: „należy upatrywać dumę i sławę biblioteki publicznej nie w liczbie książek rzadkich, ale w ruchu książki wśród ludu, w ilości wciągniętych nowych czytelników, w szybkości dostarczania żądanych książek”, cyt. za I. Berezowska-Morsztynkiewiczowa, Z.S.R.R. *Krasnyj bibliotekar*..., s. 39-40.

⁹³ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 206.

wydawnictw zalecanych do czytania w danej chwili”⁹⁴. Dlatego, jak zauważył A.W. Kwiatkowski:

Sporo wydano literatury oświeclającej metodę pracy w dużych bibliotekach państwowych, w kwestji konserwowania książki w bibliotece itp. Z temi zagadnieniami biblijologia łączy kwestję potrzeby studjowania interesów czytelników i metody czytania książki. W tym celu jest wydawany organ «Czerwony Biblijotekarz» (Krasnyj Bibliotekar) [95], w którym zagadnienia powyższe są oświeclane przez specjalistów drogą uwzględniania problemów biblijopsychologii, psychologii czytelnika, oblicza czytelnika-robotnika, stosunku biedoty do biblijoteki, czytelnictwa masowego itd.⁹⁶

Odnosnie kształtowania kompetencji czytelniczych, zwłaszcza ludności wiejskiej, dzieci i młodzieży oraz kobiet:

Silny nacisk biblijologia kładzie na kwestję metodyki czytania, mającej przynieść korzyść czytelnikowi w przyswajaniu rzeczy czytanych. W tym celu biblijologia wydaje specjalną literaturę oświeclającą kwestję sposobu czytania książki, techniki czytelnictwa, techniki robienia notatek z rzeczy czytanych i sposobu odszukiwania potrzebnych książek⁹⁷.

W innym miejscu opracowania A.W. Kwiatkowski zwracał uwagę na ideologiczno-polityczną kontrolę wszelkich zbiorów (także prywatnych), którą zajmowały się nie tylko służby państwowe („specjalna CZEKA KSIĄŻKOWA”), ale i m.in. komsomolcy, działacze kultury oraz wszyscy ludzie książki sowieckiej: księgarze, bibliotekarze, kolekcjonerzy, „knižkorowie” (prasowi korespondenci książkowi) i wreszcie sami czytelnicy⁹⁸. Publikacje uznane za szkodliwe niszczone „ogniem i mieczem”⁹⁹.

9. „Dziennikarstwo i publicystyka” – jako prasoznawstwo lokowane przez część teoretyków sowieckich w strukturze bibliologii¹⁰⁰, w opinii

⁹⁴ Na ogromną rolę bibliografii zalecającej w ZSRR zwrócił uwagę S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria...*, s. VII. Znaczące z tego punktu widzenia było powołanie w 1937 r. moskiewskiego Instytutu Bibliotekoznawstwa i Bibliografii Zalecającej (Научно-исследовательский Институт Библиотекосведения и Рекомендательной Библиографии). Powstał na polecenie Nadzieży Krupskiej w wyniku reorganizacji Instytutu Bibliotekoznawstwa przy Państwowej Publicznej Bibliotece ZSRR im. W.I. Lenina, zob. Ю.Н. Столяров, *Столетие библиотечного образования в СНГ и республиках ближнего зарубежья*, [online] <http://docplayer.ru/216495-Stoletie-bibliotechno-gob-razobrazovaniya-v-sng-i-respublikah-blizhnego-zarubezhya.html> [dostęp 24.08.2018].

⁹⁵ Oczywiście nie tylko „w tym celu”, bowiem jak stwierdziła Wanda Dobrowolska zawartość „Krasnego Bibliotekara” stanowiła odbicie aktualnych prądów w sowieckich republikach, zob. *Bibliotekarstwo w Rosji Sowieckiej. Krasnyj Bibliotekar – Żurnal Bibliotecznoj Teorii i Praktiki. – Organ Głównopolioproswety. Pod redakcją M. A. Smuszkowej. Gosudarstvennoje izdatelstwo [Moskwa] 1929. God izdanija sedmój*, „Przegląd Biblioteczny” 1931, R. 5, s. 85.

⁹⁶ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 206.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże, k. 212.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Np. przez Mikołaja Somowa, zob. Н.М. Сомов, *Состав книговедения: библиология – библиография – журнализм. К построению системы книговедения*, Москва 1931. Zob. też S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii...*, s. 117; K. Migoń, *Z dziejów...*, s. 104; tenże, *Biblio-*

A.W. Kwiatkowskiego stanowiły dział traktowany:

z największą ścisłością, ponieważ dotyczy rzeczy nowych i nie posiadających precedensu w dziennikarstwie. Tutaj główną rolę odgrywa publicysta zbiorowy o charakterze klasowym działający na określonych podstawach teoretycznych i technicznych¹⁰¹.

W tej dziedzinie zajmowano się zagadnieniami dotyczącymi m.in. „kultury gazety, języka, stylu, [...] etyki reporterskiej, reklamy, czytelnictwa”, rozpowszechniania i nakładów prasy, metodyki i techniki pracy korespondentów prasowych. Problematykę tę ujmowano w kontekście roli prasy w „budownictwie bolszewickim” i jej „wiernej służby na rzecz ideologii markso-leninowskiej”. A.W. Kwiatkowski uważał przy tym, że sowiecki „system prasowy” został stworzony przy wykorzystaniu studiów nad prasą przedrewolucyjną i zagraniczną: amerykańską, angielską, francuską i niemiecką¹⁰².

Dalej, analizując szczegółowo strukturę oraz indywidualną i kolektywną pracę redakcji prasowych oraz osób współpracujących autor uwypuklił znaczenie ich kontroli wewnętrznej i zewnętrznej – ze strony organizacji partyjnych, zawodowych itp. oraz odpowiednich organów państwowych. Zwrócił także uwagę na specyficzną w porównaniu z prasą zachodnią rolę korespondentów, stanowiących w jego opinii „trzon dziennikarstwa bolszewickiego”:

Dziennikarz [...] w ZSSR [...] może być tylko kolektywnym, [...] jego strona indywidualna odgrywa rolę wyłącznie techniczną i zależną od dyrektyw. Korespondent bolszewicki posiada różne formy, zależnie od sfery, w której pracuje (rabkory [¹⁰³], sielkory [¹⁰⁴], fabkory [¹⁰⁵], wojen kory [¹⁰⁶] [...] itd.). [...] Korespondenci s[ą] szkoleni w odpowiednich zakładach o różnych poziomach. [...] Od korespondenta [sic!] masowego bibliologia wymaga pracowitości i sumienności, gdyż jego zadaniem jest mobilizow[an]ie masy czytelniczej i zmuszanie jej do reagowania na wiadomości podane w gazecie. [...] Korespondenci nie mają obowiązku należenia do partji, zato [sic!] partja oddziałuje [sic!] na nich pod względem ideologicznym¹⁰⁷.

Według A.W. Kwiatkowskiego chroniona prawem działalność korespondentów służyła również aparatowi represji¹⁰⁸:

grafia pod presją..., s. 195.

¹⁰¹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 206.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Korespondenci robotniczy.

¹⁰⁴ Korespondenci wiejscy.

¹⁰⁵ Korespondenci fabryczni.

¹⁰⁶ Korespondenci wojskowi.

¹⁰⁷ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 208.

¹⁰⁸ Autor artykułu *Narodziny kolchozów* – „Światowid” 03.09.1933, R. 10, nr 36 (473) – informował, że owi korespondenci byli najczęściej formalnymi konfidentami policji politycznej: „«Sielkor» – wiejski korespondent, zwykle konfident G. P. U.”, czyli Państwowego Zarządu Politycznego przy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych RFSRR (Государственное

Większa część armii takich korespondentów obsługuje t.zw. «gazetę ścienną», wykonaną odręcznie i wywieszoną w każdej instytucji państwowej, zawodowej, przemysłowej, partyjnej itd. Ta gazeta służy ma[t]erjałem podstawowym dla wywiadu i prokuratury dla wykrywania elementów szkodliwych dla ustroju bolszewickiego¹⁰⁹.

Kolejną formą ich działalności było przysyłanie anonimowych informacji (a właściwie donosów) do prasy. Komunikaty tego rodzaju otaczano:

wyjątkową opieką prawa bibliologicznego. Aby nie traciły na aktualności, prokuratura sowiecka ma stale wglądać do ich treści i nadawać bieg sprawom w nich poruszonym. Stąd powstaje ścisła współpraca korespondentów z sądownictwem sowieckim [...]. Tem się tłumaczy fakt, że do każdej redakcji rząd sowiecki przydziela prokuratora do przeglądania prasy i wszczynania dochodzeń. Ustawy bibliologiczne surowo zabraniają dekonspirowania nazwisk korespondentów lub ich prześladowania przez osoby urażone¹¹⁰.

10. „Kadry bibliologów” – w ZSRR przygotowywano je kształcąc „specjalistów w poszczególnych dziedzinach bibliologicznych” i zaznajamiając z całokształtem problematyki poprzez studia wyższe¹¹¹, szkolenia praktyczne i specjalne kursy¹¹² oraz seminaria organizowane m.in. dla bibliotekarzy i księgarzy¹¹³.

11. „Bibliofilja” – zdaniem A.W. Kwiatkowskiego misją towarzystw miłośników książki było krzewienie jej „kultury” i zachęcanie do jej „propagandy”.

Program ich działalności polega na rozwiązywaniu zagadnień kulturalnego kolekcjonowania książki, zachowania wewnętrznej i zewnętrznej kultury książki, jej upiększeń i ilustracji. Do tego należy propagowanie zamiłowania do grafiki i studjowania ekslibrisów. Spora literatura w tej dziedzinie odtwarza wszelkie dezyderaty i poczynania bibliofilów, dostarczając orientacji w kwestjach teoretycznych i praktycznych¹¹⁴.

Oczywiście, księgozbiory prywatne miały funkcjonować jako element systemu książki. Dlatego poddawano je kontroli i selekcji – usuwano z nich zwłaszcza wydawnictwa przedrewolucyjne i zawierające treści uznane za „niebezpieczne dla światopoglądu marksistowsko-leninowskiego”¹¹⁵.

12. „Historja książki” – dziedzina bibliologii o „charakterze specjalnym”, która usiłując „syntetyzować ogólne materiały dotyczące historii książki, [...] dąży do wyróżnienia historii książki rewolucyjnej i sowieckiej”. Na

Политическое Управление при НКВД РСФСР, ГПУ НКВД РСФСР).

¹⁰⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 208.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Do lat 30. XX w. wiedzę o książce wykładano w wielu szkołach wyższych, instytutach i towarzystwach księgoznawczych, zob. K. Migoń, *Z problematyki...*, s. 5-8.

¹¹² A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 208.

¹¹³ Tamże, k. 211.

¹¹⁴ Tamże, k. 209.

¹¹⁵ Tamże.

podstawie swoich źródeł A.W. Kwiatkowski stwierdził, że:

Pod względem metodycznym całość tego problemu bibliologia dzieli na pięć zasadniczych części [...]: historia piśmiennictwa [sic!] do okresu neolitycznego [sic!], historia druku książki i periodyku wogóle [sic!] a w szczególności rosyjskiego, historia książki i prasy bolszewickiej przedrewolucyjnej i porewolucyjnej, ich tradycje i kronikę wydarzeń wydawniczych, historia tajnych drukarni, redakcyj itp., historia księgarstwa nakładowego, bibliotek, grafiki i działaczy na tem polu¹¹⁶.

13. „Wydawnictwa zagraniczne” – problematykę współczesnego, zagranicznego uniwersum druku traktowano w ZSRR jako odrębne zagadnienie i według A.W. Kwiatkowskiego „ten dział bibliologii markso-leninowskiej” posiadał olbrzymie znaczenie pod względem „porównawczym, informacyjnym, politycznym i praktycznym”. Starano się mianowicie poznać książkę i prasę zagraniczną, procesy ich wytwarzania, rozpowszechniania i odbioru, także po to, by zapewnić skuteczność akcji szerzenia ideologii komunistycznej za pomocą druku poza granicami Związku Sowieckiego:

W tej dziedzinie bibliologia dąży do stworzenia wyczerpującego systemu na podłożu informacyjnym i praktycznym. Polega ona na tworzeniu systematycznych wykazów bibliografii zagranicznej, zjazdów bibliograficznych, stowarzyszeń, instytucji i bibliotekarstwa¹¹⁷.

14. „Encyklopedje” – zaliczając tę problematykę do działów bibliologii¹¹⁸ A.W. Kwiatkowski uważał, że opracowane wedle zasad materializmu dialektycznego i historycznego publikacje tego typu – m.in. „Wielka Encyklopedia Sowiecka”, „Techniczna encyklopedia”, „Literacka encyklopedia” – miały ogromne znaczenie, bowiem stanowiły wyjątkowe narzędzie

do zmiany poglądu na życie w stosunku do społeczeństw zachodnich, dzięki czemu powstaje przepaść światopoglądowa między Zachodem a «narodem sowieckim», powodująca istnienie dwóch sprzecznych z sobą obozów i światów. Przy pomocy działu encyklopedycznego bibliologia markso-leninowska ma możliwość kierowania mentalnością społeczną, wręczając ją do służby na rzecz ideologii markso-leninizmu¹¹⁹.

15. „Zjazdy bibliologiczne” – autor stwierdzał, iż rozwój bibliologii „markso-leninizm uzależnia nie tylko od wymagań życiowych lub samych

¹¹⁶ Tamże. A.W. Kwiatkowski powoływał się w przypisie (k. 312) na publikację *Статьи и материалы по истории книги в России*, Москва-Ленинград 1936. Труды Института книги, документа и письма, вып. 5.

¹¹⁷ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 209.

¹¹⁸ Ma to uzasadnienie, czego przykładem tekst: „Nowosadskij I. W. *Encyklopedia jako problem teorii księgoznawstwa*” przytaczany w recenzji: A.S., *Trudy Instituta Knigi, Dokumenta i Pisma. II. Stat'i po istorii enciklopedij. Leningrad 1932. Izd-wo Akad. Nauk. SSR. 8°, str 4 nlb. + 72*, „Przegląd Biblioteczny” 1933, R. 7, s. 176. Recenzowana publikacja została wydana przez Instytut Książki, Dokumentu i Pisma funkcjonujący w latach 1918-1936 przy Akademii Nauk w Leningradzie, zob. *Институт Книги, Документа и Письма*, [online] <http://redkayakniga.ru/knigovedenie/item/f00/s00/e0000776/index.shtml> [dostęp 25.08.2018].

¹¹⁹ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, t. 2, k. 210.

wymagań książki, lecz i od tendencji teoretycznych i praktycznych, znajdujących wyraz w różnych zjazdach organizacyj” związanych z książką i prasą. Spotkania takich gremiów służyły zarazem postępowi w „badaniu książki i związanych z nią zagadnień”, podnoszeniu kwalifikacji kadr, ale przede wszystkim informowaniu uczestników o intencjach i decyzjach władzy. Ich tematyka obejmowała wszystkie dziedziny sowieckiego uniwersum druku. Według A.W. Kwiatkowskiego taka forma „bibljologicznej akcji markso-leninowskiej świadczy o tendencji wykrzesywania siły żywej i dynamicznej, potrzebnej [...] dla rozwijania zjawiska i systemu psychosferycznego”. Stąd duże znaczenie przypisywał publikacjom pozjazdowym upowszechniającym wiedzę o stanie i kierunkach badań oraz rozwiązaniach praktycznych w poszczególnych dziedzinach bibliologii marksistowsko-leninowskiej¹²⁰.

16. „Informatory” – według A.W. Kwiatkowskiego były to „wszelkie wykazy udzielające informacji o roli książki co do jej przeszłości [...] jak i jej zadań obecnych”. Wydawnictwa tego typu miały ułatwiać przyswajanie książki jako „specjalnego przedmiotu kultury”, rozwój i popularyzację w społeczeństwie radzieckim księgoznawstwa jako dyscypliny naukowej oraz dostarczanie przykładów praktycznych rozwiązań w poszczególnych dziedzinach składających się na bibliologię. Dlatego od ludzi książki wymagano ich bieżącego studiowania¹²¹.

17. „Czytelnictwo” – zgodnie z leninowskim hasłem „książki do masy przez masę” podstawowym celem sowieckiego systemu książki i prasy było według A.W. Kwiatkowskiego zdobycie „czytelnika masowego i masy posłusznej rządowi bolszewickim”:

Dlatego WKP(b) wysuwa zasadę dawania czytelnikowi książki aktualnej pod względem politycznym, by koncentrowała masę dookoła zagadnień politycznych i ekonomicznych i by pełniła rolę drogowskazu w walce z odchyleniami od generalnej linii komp[ar]tji. W tym celu WKP(b) w r. 1931 [uchwałą z 15 sierpnia *O pracy wydawniczej*] wprowadza zasadę badania profilu czytelnictwa danego terenu ze ścisłym obliczaniem jego potrzeb dla stworzenia żywego związku między książką a czytelnikiem, by tym sposobem wciągnąć najszerze warstwy zorganizowanego społeczeństwa nie tylko do akcji intensywnego szerzenia książki lecz i do pełnienia kontroli tej akcji przez kompartję. Wszystkie wysiłki bibliologii markso-leninowskiej są skoncentrowane dookoła czytelnika, jako głównej osi zagadnienia biblijologicznego¹²².

Zdaniem autora w ZSRR wyróżniano cztery główne kategorie czytelników:

1 – CZYTELNIK MASOWY – mający wchłaniać materiały drukowane, przeznaczone dla realizowania komunistycznych poczynąń budownictwa bolszewickiego.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże.

2 – CZYTELNIK INDYWIDUALNA [sic!] – czyli element osobowy, wymagający kształcenia indywidualnego w kierunku przyswojenia zasad doktryny markso-leninizmu i politycznych dążeń kompartii. Czytelnika indywidualnego dokładnie studjuje bibliologia pod względem psychicznym, by słowo drukowane docierało do jego świadomości. Z tego względu bibliologia wymaga od instytucji księgarskich, by z uwagą traktowały czytelnika jako nabywcę książki [sic!] i by swym systemem obsługi czyniły wszystko, by go pozyskać sobie, zwłaszcza w wypadkach braku żadanego materiału.

3 – CZYTELNIK OBCOKRAJOWY – w ZSSR ^[123] – jest równieź [sic!] zgóry [sic!] zaliczony do kategorii czytelnika zwykłego, lecz bardziej uprzywilejowanego, któremu bibliologia zaleca podsuwać do ręki nie tylko książki techniczne ale i polityczne. Przewidując powstawanie trudności językowych, bibliologia wysuwa zasadę obsługiwanego tego czytelnika różnemi rzeczami pomocniczymi i słownikami, bez których on będzie stracony dla książki.

4 – CZYTELNIK ZAGRANICZNY – poza granicami ZSSR – również jest obiektem troski dla bibliologii markso-leninowskiej. [...] Dla tej kategorii czytelnika bibliologia sporządza wydawnictwa w ZSSR różnemi drogami transportowane do krajów zagranicznych nie tylko jawnie ale i tajnie¹²⁴.

Obsługa wymienionych kategorii czytelników należała według A.W. Kwiatkowskiego do „Centrali Książkowej”. Skuteczność jej działania miała zapewnić z jednej strony należyta „informacja o książce” zawarta w wydawnictwach branżowych z „Pięciodniówką Centrali Książkowej” („Пятидневка Книгоцентра”, od 1932 r. „Советская Книготорговля”) na czele, z drugiej podmioty współpracujące:

org[a]nizacje społeczne opracowujące plany sieci księgarskiej, kampanij masowych i kontroli działalności; księgarnie – stanowiące podstawowe komórki w akcji propagowania książki; kioski – [...] ustawione w różnych punktach danego terenu; wystawy – jako jeden z łatwych sposobów propagowania książki [...]; biblioteki – będące szkołami dla mobilizowania i kształcenia masy; spółdzielnie – jako techniczne aparaty propagandy książki¹²⁵. Największa rola w rozwijaniu czytelnictwa książki „markso-leninowskiej”

przypadła księgarzom zobowiązanym do:

stałego studjowania literatury bibliograficznej i czasopism fachowych celem szybkiego orjentowania się w beizących [sic!] zagadnieniach wewnętrznej i zewnętrznej polityki [...] bolszewizmu światowego oraz w problemach technicznych. Dlatego księgarz ma być wrogiem biurokratyzmu i szkodnictwa. Wskutek tego WKP(b) stale podciąga księgarzy i zmusza ich być dobrymi fachowcami czyli bibliografami, by radzili sobie z systematyzacją i asortymentem materiału i zadośćczynili [sic!] wymaganiom nabywcy. W tym celu pracownicy księgarscy są szkoleni w specjalnych seminariach i kursach oraz premjowani

¹²³ Zapewne chodzi o obcokrajowców czasowo podejmujących pracę w ZSRR.

¹²⁴ A. Starodworski, *Struktura i tajemnice...*, k. 211.

¹²⁵ Tamże, k. 212.

za wydatną pracę fachową. Niezależnie od tego są systematycznie zwoływane konferencje dla oświeclania sprawy dynamiki szerzenia książki i szturmowej pracy księgarzy¹²⁶.

Do księgarzy, co podkreślił w 1932 r. Józef Stalin, należało też zwalczanie „książki szkodliwej” poprzez kontrolę zawartości powierzonych im „składów literatury” i wycofywanie z nich publikacji niepożądanych¹²⁷.

W opinii A.W. Kwiatkowskiego realizacja hasła „książka do masy przez masę” nie miała charakteru kampanijnego, lecz była bieżącą, kontrolowaną akcją, na którą składały się takie działania jak:

zbieranie «rubla kulturalnego» połączone ze zwalczaniem «bohaterów oddających książki myszom na pożarcie»; masowe kolportarze [sic!] po uprzednim wyszkoleniu kolporterów; odliczanie 25 kopiejek z poborów robotników i chłopów na rzecz książki; częste zebrania terenowe; szerzenie t.zw. «karty kulturalnej» czyli wykazu zawartości małych biblioteczek odpowiadających profilowi danego terenu, realizowane przez brygady komsomolskie przenikające do prywatnych mieszkań; «stafety książkowe» startujące według określonej marszruty [...]; kampanje szerzenia książki łączone z określonymi zdaniem politycznymi, [...] gospodarczymi itd.; kursy, obozy, organizacje, punkty transportowe itp.; armja, szkoła i radio i prasa lokalna z udziałem wyszkolonych [...] «kniżkorów»; publikacje statystyczne oświeclające stan i dynamikę propagandy książki i stanowiące podsumowanie ogólnych wyników tej akcji z wyrażeniem dezyderatów na przyszłość¹²⁸.

Opisana w ten sposób przez A.W. Kwiatkowskiego „bibljologia markso-leninowska” wypełniała jego zdaniem skutecznie nie tylko ZSRR, ale i świat („psychosferę” o „zasięgu światowym”) ideami marksistowsko-leninowskimi, niszcząc przy tym bądź wypierając idee z nimi sprzeczne¹²⁹.

Konkluzje

- Można powiedzieć za K. Migoniem, że A.W. Kwiatkowski starał się opisać kulturę książki w ZSRR, czyli „ogół zjawisk i procesów, zasobów materialnych i duchowych” z nią związanych¹³⁰. Ściślej zaś – w jego interpretacji źródeł sowieckich jako teoria i praktyka „bibljologia markso-leninowska” stanowiła system inżynierii społecznej służący komunistycznej indoktrynacji. Jego działanie miało prowadzić do ukształtowania – „człowieka sowieckiego” (*homo sovieticus*), budowy społeczeństwa komunistycznego i ZSRR. Narzędziem „inżynierów dusz i umysłów”, „psycho-inżynierów, psycho-konstruk-

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ Tamże.

¹²⁸ Tamże, k. 213.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ K. Migoń, «Kultura książki» – wyrażenie potoczne, kategoria badawcza, czy specjalność naukowa?, [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, [red. W. Andrysiak], Łódź 2011, s. 48.

torów”, według określenia z 1922 r. pisarza futurysty Sergieja Trietiakowa¹³¹, było słowo drukowane ujęte w idealną książkę (i periodyk) będącą wynikiem współdziałania partii, państwa, autorów, grafików, wydawców, drukarzy, księgarzy, bibliotekarzy, popularyzatorów, propagandystów oraz samego zorganizowanego, aktywnego czytelnika masowego.

- Opis bibliologii jako nauki autorstwa A.W. Kwiatkowskiego odzwierciedla poglądy takich księgoznawców jak Igor Nowosadskij (Игорь Всеволодович Новосадский). W artykule *Теория книговедения и марксизм. Критика современного книговедения* z 1931 r.¹³² stwierdził on, że przedmiot księgoznawstwa stanowi treść, forma materialna i funkcja społeczna książki, a podstawę jego problematyki badawczej ewolucja procesów książkowych „w zależności od rozwoju stosunków społecznych w procesie walki klasowej”¹³³.
- Widoczny jest brak krytycyzmu A.W. Kwiatkowskiego w stosunku do wykorzystywanych źródeł. Z tekstu „Teorii psychosfery...” wynika, że był przekonany o prawidłowym działaniu systemu, wskazując tylko na problem „korkowania się książki” w ZSRR. A przecież w studiowanych przez niego materiałach, choćby na łamach „Krasnego Bibliotekara”, nie brakowało krytyki (i samokrytyki) różnych niedoskonałości w praktycznej realizacji teoretycznych założeń. Zwracali na to uwagę inni polscy autorzy, na przykład Helena Radlińska, która w publikacji z 1924 r. analizowała sowiecką politykę biblioteczną w kontekście oświatowym, społecznym i politycznym¹³⁴. Kilka lat później na „marny stan” bibliotekarstwa w ZSRR na przełomie lat 20 i 30. XX w. wskazywała Wanda Dobrowolska, konkludując: „Wielkie hasła i teoretyczno-programowy rozmach załamuje się wobec twardej [sowieckiej] rzeczywistości”¹³⁵. Inicjatywy podjęte w tym okresie (m.in. przez zjazdy bibliotekarskie) niewiele poprawiły tę sytuację, bowiem:

wiele bibliotek nie zdołało się jeszcze przeobrazić w nowe formy [...], a w większości regionów bibliotecznych, biblioteki, mimo propagandy bib pochodowej [¹³⁶] nie cieszą się popularnością wśród mas robotniczych, słowem nie grają takiej roli jaką im nakazuje «budowa socjalistycznego państwa od podstaw»¹³⁷.

¹³¹ M. Heller, *Maszyna...*, s. 216.

¹³² И.В. Новосадский, *Теория книговедения и марксизм. Критика современного книговедения*, „Труды Музея Книги, Документа и Письма” 1931, вып. 1, s. 3-46.

¹³³ K. Mięgoń, *Nauka o książce...*, s. 60-63, 66; tenże, *Z problematyki...*, s. 7.

¹³⁴ H. Radlińska, *Idealy bibliotek powszechnych w Rosji*, „Polska Oświata Pozaszkolna” 1924, z. 2, s. 76.

¹³⁵ W. Dobrowolska, *Bibliotekarstwo w Rosji Sowieckiej...*, s. 91.

¹³⁶ Od «bibliotecznyj pochod» – nazwy akcji na rzecz szybkiego rozwoju bibliotekarstwa w ZSRR zainicjowanej w 1929 r., cyt. za W. Dobrowolską, *Bibliotekarstwo w Rosji Sowieckiej...*, s. 86, 90.

¹³⁷ W. Dobrowolska, *Rosja Sowiecka* [Przegląd czasopism], „Przegląd Biblioteczny” 1932, R. 6, s. 63.

- Wśród źródeł cytowanych przez A.W. Kwiatkowskiego brakuje ważnych aktów prawnych z lat 20-30. XX w. Należało do nich rozporządzenie z 1934 r. o bibliotekarstwie (*О библиотечном деле в Союзе СССР*) Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRR (Центральный исполнительный комитет Союза СССР)¹³⁸, które: „ujednostajnia całą pracę państwową w dziedzinie bibliotekarstwa, centralizuje tę pracę, reguluje sprawę tworzenia nowych kadr bibliotekarskich, jak również dokształcania zawodowego bibliotekarzy już pracujących”¹³⁹. Pozostając przy problematyce bibliotekarskiej można też wskazać na pominięcie przez autora centralnego Urzędu Bibliotecznego (Библиотечное управление Наркомпроса РСФСР¹⁴⁰).
- Mimo wszystkich niedoskonałości, w tym braków, pomyłek, np. w nazwiskach cytowanych autorów, pewnej chaotyczności narracji A.W. Kwiatkowskiego można zaryzykować tezę, że jego „Teoria psychosfery z jej metodą bibljologiczną” stanowi najpełniejszy, syntetyczny opis kultury książki sowieckiej w latach 20-30. XX w. w porównaniu do przedwojennych polskich publikacji zajmujących się tą problematyką¹⁴¹.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół 102/I-III, Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (Księgozbiór A. Kwiatkowskiego). Opracowania referatowe, korespondencja, odezwy.

Hoover Institution Archives, Stanford University, 94305-6010, California, Collection number: 71013, Antoni Wincenty Kwiatkowski Papers:

- [Box no. 1], A.W. Kwiatkowski, Biografia nie podlegająca publikowaniu. Życiorys Księdza Antoniego-Wincentego Kwiatkowskiego = Typewritten biography of A. Kwiatkowski [ukończony 1 maja 1955 r.]; The Auto-Biography of Priest Antoni Vincenti Kwiatkowski.

¹³⁸ *О библиотечном деле в Союзе СССР*, [online] https://www.lawmix.ru/docs_cccp/3804 [dostęp 27.08.2018].

¹³⁹ I. Berezowska-Morsztynkiewiczowa, *Z.S.R.R. Krasnyj bibliotekar*, „Bibliotekarz” 1934-1936, R. 6, nr 12, s. 126.

¹⁴⁰ Na ten temat zob. m.in. M.H. Глазков, *Репрессированные советские библиотечно-библиографические деятели 1930-1941 гг. Учебное пособие*, Москва 2014.

¹⁴¹ Oprócz pozycji wymienionych w przypisach por. m.in. M. Rulikowski, *Księgoznawstwo. Przeszłość oraz stan obecny wiedzy o książce i nowe w niej kierunki*, Warszawa 1935, s. 70-74; W.J. Živny, *Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, tłum. A. Łysakowski, Warszawa-Wilno 1936, s. 77-79. Piśmiennictwo sowieckie poświęcone poszczególnym kwestiom składającym się na kulturę książki w ZSRR najczęściej omawiano na łamach „Przeglądu Bibliotecznego” i „Bibliotekarza”.

- [Box no. 6], Several typewritten manuscripts by A. Starodworski, with annotations by A. Kwiatkowski, A. Starodworski, *Struktura i tajemnice centralnej organizacji bolszewizmu markso-leninowskiego*, t. 2.

Publikacje:

- A.S., *Trudy Instituta Knigi, Dokumenta i Pisma. II. Stat'i po historii enciklopedij. Leningrad 1932. Izd-wo Akad. Nauk. SSR. 8°, str 4 nlb. + 72*, „Przegląd Biblioteczny” 1933, R. 7, s. 175-179.
- Андреева О.В., *История книжного дела в документальных источниках и материалах периодической печати*, [online] <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbo-ok984/01/part-003.htm> [dostęp 15.08.2018].
- Berezowska-Morsztynkiewiczowa I., *Z.S.R.R. Krasnyj bibliotekar*, „Bibliotekarz” 1934-1936, R. 6, nr 12, s. 126-127.
- Berezowska-Morsztynkiewiczowa I., *Z.S.R.R. Krasnyj bibliotekar*, „Bibliotekarz” 1937-1938, nr 2, s. 39-40.
- Bieńkowski W., *O pseudo-nauce bibliologii i o najpilniejszych zadaniach bibliografii*, Warszawa 1953.
- Bocheński A., *Slużba bibliograficzna w ZSRR*, „Przegląd Biblioteczny” 1953, z. 1, s. 25-40.
- Большая советская энциклопедия*, Москва 1926-1947.
- Бумажная промышленность*, [online] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/71691/%D0%91%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%8F> [dostęp 12.03.2018].
- Хлебцевич Е.И., *Изучение читательских интересов широких масс (из опыта библиотечной работы в Красной Армии)*, Москва 1923.
- Чувиков П.А., «Летописи» Всесоюзной книжной палаты, органы государственной библиографии, периодические указатели, профилированные по видам изданий, выпускаемых в СССР, [online] <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/069/941.htm> [dostęp 15.08.2018].
- Dobrowolska W., *Bibliotekarstwo w Rosji Sowieckiej. Krasnyj Bibliotekar – Żurnal Bibliotecznoj Teorii i Praktiki. – Organ Gławpolitprosweta. Pod redakcją M. A. Smuszkowej. Gosudarstwennoje izdatelstwo [Moskwa] 1929. God izdanija sedmoj*, „Przegląd Biblioteczny” 1931, R. 5, s. 85-92.
- Dobrowolska W., *Ideologia bibliotekarstwa w Rosji Sowieckiej*, Kraków 1934.
- Dobrowolska W., *Rosja Sowiecka* [Przegląd czasopism], „Przegląd Biblioteczny” 1932, R. 6, s. 61-66.
- Фогелевич Л.Г., *Основные директивы и законодательство о печати*, издание пятое, Москва 1935.
- Фридьева Н., Балака Д., *Изучение читателя (опыт методики)*, под ред. М.А. Смушковой, Москва-Ленинград 1927.
- Глазков М.Н., *Репрессированные советские библиотечно-библиографические деятели 1930-1941 гг. Учебное пособие*, Москва 2014.

- Głombiowski K., *Książka w komunikacji społecznej*, Wrocław 1980.
- Głombiowski K., *O funkcjonalną koncepcję nauki o książce*, „Studia o Książce” 1970, t. 1, s. 5-24.
- Goban-Klas T., *Literacki Gulag. Gławlit, czyli najwyższe stadium cenzury*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. T. 1, pod red. J. Kosteckiego, A. Brodzkiej, Warszawa 1992, s. 46-59.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989.
- Институт Книги, Документа и Письма, [online] <http://redkayakniga.ru/knigovedenie/item/f00/s00/e0000776/index.shtml> [dostęp 25.08.2018].
- История книги. Учебник для вузов, под ред. А.А. Говорова, Т.Г. Куприяновой, Москва 1998, [online] <http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/21-1.htm> [dostęp 12.03.2018].
- Канторович Я.А., *Авторское право*, Москва 1926.
- «Книга и Пролетарская Революция», [online] https://literary_encyclopedia.academic.ru/6275/%C2%AB%D0%9A%D0%9D%D0%98%D0%93%D0%90_%D0%98_%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%95%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%A1 [dostęp 16.08.2018].
- Книговедение. Энциклопедический словарь, гл. ред. Н.М. Сикорский, Москва 1981.
- Kondek S.A., *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948-1955*, Warszawa 1999.
- Kwiatkowski A.W., *Na froncie intelektualnej ofensywy Bolszewizmu*, Warszawa 1932.
- Малая советская энциклопедия, Москва 1928-1931.
- Marszał M., *Komunizm w poglądach Antoniego Kwiatkowskiego (1920-1939)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2014, nr 2, s. 87-100.
- Memoriał – ulotka na temat Instytutu Komunologicznego opublikowana przez A.W. Kwiatkowskiego w Warszawie prawdopodobnie w 1927 r.
- Мезьер А.В., *Словарный указатель по книговедению*. Т. 2-4, Москва-Ленинград 1931-1934.
- Migoń K., *Bibliografia pod presją ideologii. Augusta Mézieres i jej «Słownyjak ukazatel po knigowiedieniju»*, [w:] *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Żmigrodzkiemu*, pod red. K. Heskier-Kwaśniewicz, przy współpracy D. Pietruch-Reizes, Katowice 2004, s. 193-207.
- Migoń K., «Kultura książki» – wyrażenie potoczne, kategoria badawcza, czy specjalność naukowa?, [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, [red. W. Andrysiak], Łódź 2011, s. 47-57.
- Migoń K., *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984.
- Migoń K., *Z dziejów nauki o książce*, Wrocław 1979.
- Migoń K., *Z problematyki teorii księgoznawstwa w ZSRR*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 72 „Bibliotekoznawstwo” 1968, t. 5, s. 3-30.
- Narodziny kolchozów*, „Światowid” 03.09.1933, R. 10, nr 36 (473).

- Новосадский И.В., *Теория книговедения и марксизм. Критика современного книговедения*, „Труды Музея Книги, Документа И Письма” 1931, вып.1, s. 3-46.
- О библиотечном деле в Союзе ССР*, [online] https://www.lawmix.ru/docs_cccp/3804 [dostęp 27.08.2018].
- Об утверждении устава Государственного объединения книжно-журнальных издательств РСФСР (ОГИЗ), Положения о Центре книго-журнального распространения (Книгоцентр) и типового положения о государственном издательстве, входящем в Объединение „ОГИЗ”. Постановление СНК РСФСР от 08.10.1930*, [online] <http://7law.info/ussr/act8u/r988.htm> [dostęp 12.03.2018].
- Постановление СНК РСФСР об утверждении положения о Главном управлении по контролю за зрелищами и репертуаром при Наркомпросе РСФСР*, 26 февраля 1934, [online] <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/law/snk/1931/?id=1216> [dostęp 23.07.2018].
- Пропагандист*, [online] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/124334/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%82> [dostęp 16.08.2018].
- „Полиграфия”*, [online] <http://redkayakniga.ru/knigovedenie/item/f00/s01/e0001592/index.shtml> [dostęp 12.03.2018].
- Puchalski J., *Bibliologia w ZSRS w okresie międzywojennym w interpretacji księdza Antoniego Wincentego Kwiatkowskiego (1890-1970)*, [w:] *Szlachta polska i jej dziedzictwo. Księga na 65 lat prof. dr hab. Jana Dziegielewskiego*, [red. D. Kuźmina], Warszawa 2013, s. 259-273.
- Puchalski J., *Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (1930-1939). Program, organizacja, zbiory prace księgoznawcze*, [w:] *Bibliologia polityczna. Praca zbiorowa*, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 214-243.
- Путеводители по Архивам России. Фонды центральных органов государственного управления СССР и подведомственных им учреждений. Учебные заведения*, [online] <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=203&sid=1152247> [dostęp 12.03.2018].
- Radlińska H., *Idealy bibliotek powszechnych w Rosji*, „Polska Oświata Pozaszkolna” 1924, z. 2, s. 75-88.
- Россійская Ассоциация Пролетарских Писателей*, [online] <https://bigenc.ru/literature/text/3515393> [dostęp 11.03.2018].
- Рубакин Н.А., *Что такое библиологическая психология?*, Ленинград 1924.
- Рубакин Н.А., *Психология читателя и книги. Краткое введение в библиологическую психологию*, Москва 1929.
- Rulikowski M., *Księgoznawstwo. Przeszłość oraz stan obecny wiedzy o książce i nowe w niej kierunki*, Warszawa 1935.
- Sacewicz K., *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Państwo-społeczeństwo-partie*, Olsztyn 2016.

- Сомов Н.М., *Состав книговедения: библиология – библиография – журнализм. К построению системы книговедения*, Москва 1931.
- Starodworski A., *Katolicyzm a komunizm*, Warszawa 1936.
- Starodworski A., *Psychosfera w Z.S.S.R.*, „Nasza Przyszłość” 1931, t. 13, s. 95-128.
- Статьи и материалы по истории книги в России*, Москва-Ленинград 1936. Труды Института книги, документа и письма, вып. 5.
- Столяров Ю.Н., *Столетие библиотечного образования в СНГ и республиках ближнего зарубежья*, [online] <http://docplayer.ru/216495-Stoletie-bibliotechnogo-obrazovaniya-v-sng-i-respublikah-blizhnego-zarubezhya.html> [dostęp 24.08.2018].
- Шафрановский К.И., *Работа Книжной палаты в Петрограде*, [online] <https://100bookchamber.blogspot.com/2016/11/K-I-Shafranovskij-Rabota-Knizhnoj-Palaty-v-Petrograde.html> [dostęp 15.08.2018].
- Таль Б.М., *О задачах большевистской печати*, Москва 1936.
- Vrtel-Wierczyński S., *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951.
- Živny W.J., *Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, tłum. A. Łysakowski, Warszawa-Wilno 1936.